

QASHQADARYO HAVZASI TOG‘ VA TOG‘OLDI LANDSHAFLARI EKOTURIZIMNI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM MASALALARI

Yusupov Baxriddin Bobonazarovich¹, Shamshiyev Ozodbek Sindor o‘g‘li²
Zafarov Jasurjon G‘ofurovich³

¹Samarqand davlat universiteti Urgut filiali g.f.f.d. (PhD)

²Samarqand davlat universiteti Urgut filiali Geografiya yo‘nalishi 1-kurs talabasi

³Samarqand davlat universiteti Urgut filiali Geografiya yo‘nalishi 1-kurs talabasi

¹e-mail: yusupovgeog@mail.ru

²e-mail: shamshiyevgeog@mail.ru

³e-mail: zafarovgeog@mail.ru

Anatasiya: Maqolada Qashqadaryo havzasi tog‘ va tog‘oldi ekoturizmni rivojlanishining ayrim jixatlari, ayniqsa, iqlimiy va xududiy sharoitlari o‘rganib chiqildi va yurtimizdagi ko‘plab tabiat go‘shalari borki, u bevosita sayyohlarning dam olish va sog‘lomlashtirish vazifasini bajaradi. Binobarin tog‘lar hududidagi hushmanzara joylar chet ellik sayyohlar uchun ochilmagan qo‘riq ekanligi va ekoturizmdagi jihatlari xaqida malumot berildi.

Kalit so‘zlar: Tog‘lar, ekoturizm, sharsharalar, o‘rmonlar, daryolar, g‘orlar, ko‘llar

KIRISH

Hozirgi kunda milliy iqtisodiyotga yuqori daromad keltiradigan istiqbolli tarmoqlardan biri-bu turizmdir. Ma‘lumki, turizm sohasi jahon iqtisodiyotining eng tez rivojlanayotgan va istiqbolli tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Joriy yilning 26 fevral kuni Nyu-York shahridagi BMT bosh qarorgohida Tashkilot Bosh Assambleyasi tomonidan “2027 yil - Xalqaro barqaror va yashovchan turizm yili” rezolyutsiyasi bir ovozdanda ma‘qullandi. O‘zbekiston Respublikasi tomonidan ilgari surilgan ushbu rezolyutsiyaga 80 dan ortiq a‘zo mamlakat hammualliflik qildi. BMTga a‘zo davlatlar vakillari ushbu rezolyutsiyaning taqdim etilishi o‘z vaqtida va dolzarb ekanini qayd etildi. Hujjatning bosh maqsadi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 2023 yil oktabrida Samarqandda bo‘lib o‘tgan BMTning Jahon sayyohlik tashkiloti, Bosh Assambleyasi sessiyasida turizm sohasining yangi muammolar va zamonaviy xatarlar oldida barqarorligi va moslashuvchanligi borasida bildirilgan fikrlariga asoslangan.

Davlatimiz rahbari tomonidan turizmning turli sivilizatsiyalarga boy madaniy merosini asrashda, tinchlik va bag‘rikenglikni mustahkamlashda, xalqlarning qadriyatlarini hurmat qilishda muhim o‘rin tutishi to‘g‘risida bayon etilgan tamoyillar ushbu rezolyutsiyada mustahkamlangan. Hujjatda ekologiya, bioxilma-xillikni asrash va atmosferaning ifloslanishini kamaytirish yo‘lida “yashil” turizmni rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilgan. Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish, iqtisodiy o‘sish, to‘liq bandlikni ta‘minlash, qishloq hududlarini rivojlantirish va qishloq aholisining yashash sharoitlarini yaxshilashga xizmat qiluvchi ekoturizmni rivojlantirish muhimligi ta‘kidlanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Qashqadaryo viloyati ham turizmida o‘ziga xos hususiyatga ega bo‘lib. tadqiq etishda R.Davidov, A.V.Drozdov, V.V.Xrabovchenko, T.V.Bochkaryova, L.I.Egorenkov, A.Taksanov, A.N.Nigmatov, N.T.Shamuratova, B.Kamolov, M.Xoshimov, S.N.Abduvohidov, Q.S.Yarashev, R.Usmonova X.Jumaev Sh.Xalmurodov O‘.B.Badalovlar va boshqa mualliflarning shu sohada bajargan ilmiy-tadqiqot ishlarining adabiyotlarini tahlil qilgan xolda metodologik asos sifatida oldik. O‘zbekistondagi eng baland tog‘lar, yozda ham odam so‘vqotadigan salqin joylar va chiroyli manzaralar, Qashqadaryo havzasida joylashgan. Xususan, ekoturizm yo‘nalishida ko‘plab loyihalar

amalgaga oshirilmogda. Shu bilan birgalikda betakror tabiati, go'zal dam olish zonolari imkoniyatlaridan foydalanib, yangi turistik yo'nalishlar ochish imkoniyatlarga ega.

TAHLIL VA NATIJALAR

Iqlim o'zgarishlari tobora kuchayib borayotgan davrda "yashil" turizmni rivojlantirish bo'yicha xalqaro harakatlar dasturini qabul qilish har qachongidan ham dolzarbdir.[1] Hozirgi kunlarda tobora ommalashib borayotgan, turlardan biri ekoturizmdir. Shu o'rinda tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar hozirga kelib qanday darajalarga kelib qolganligi haqida qisqacha to'xtalish zarurati bor. Ikkinchidan, o'tgan asrning 70 - yillariga kelib AQSH, Kanada va Yevropa davlatlarida ommaviy turizmning keskin rivojlanishi ham nafaqat tabiiy resurslar inqirozini kuchaytirdi balki, ijtimoiy-madaniy resurslarning butun saqlanishiga xavf sola boshladi.[13]

Ekoturizmning mustaqil turizm sohasi sifatida yuzaga kelish davri. XVIII - asrning oxiri - XIX asrning boshlarida Yevropa qit'asiga ingliz turistlari mahalliy aholining madaniyati, tarixini o'rganish bilan bir qatorda ajoyib tabiatini ko'rib ketish uchun sayohat qilganlar. Chunki Alp tog'lari landshaftlari yoki Karpatning tog'li o'rmonlari Angliyada uchramaganligi uchun ham turizmning asosiy obekti sifatida qaralgan.[6] Lekin ushbu turizm kompleks turistik marshrutlar bilan qo'shib olib borilgan. Inglizlarning tabiat qo'yniga qilinadigan sayyohlikka qiziqishini inobatga olib shveysariyalik ishbiarmonlar "Grand - tur" tarkibida tabiiy turizm xizmatini tashkil etganlar va u tashkilotchilarga juda katta miqdorda moliyaviy foyda keltirgan.[8] Bugungi kunda tabiat muhofazasida va insonlarda ekologik ong va madaniyatni shakllantirishda ekoturizmning o'rni muhimdir.

Yer tarixining antropogen davri boshlangandan keyin yangi tektonik harakatlar birmuncha o'zgargan. Shu davrdan boshlab tog' tizmalari bilan bir qatorda, tog' oralig'idagi botiqlar ham sekinlik bilan ko'tarila boshlagan. Qashqadaryo havzasi tog' va tog'oldi ham ekoturizmga o'ziga xos hususiyatga ega.[12] Qashqadaryo havzasi va uni shimolda, shimoli-sharqda va janubi-sharqda o'rab turgan tog' va tog'oldilari tashkil etadi. Mutloq balandligiga ko'ra past, o'rtacha balandlikdagi va baland tog'lardan iborat bo'lgan bu tog'lar, Qashqadaryo, Surxondaryo va Zarafshon daryosi vodiylarining suv ayirg'ichlarini tashkil etgan.[9] Zarafshon va Hisor tizmalariga mansub bo'lgan bu tog'larga Qoratepa, Chaqilkalon, Sumsar, Shertog', Tagimatmon, Hazrati Sulton, Osmantarosh, Beshnov va Chaqchar tog'lari kiradi.[11] G'arbda Qashqadaryo havzasi sharqdan g'arbgacha tomon qiyalashib boradi. Shu yo'nalishda Qashqadaryo havzasi Qarshi cho'li bilan tutashadi, ammo bu tabiiy-geografik regionlar orasidagi chegara relefda yaqqol ifodalanmagan.[10] Qashqadaryo havzasini o'rab turgan tog'lar landshaft iqlim sharoitlariga ko'ra mavsumiy va yil mobaynida foydalanish mumkin bo'lgan juda katta ekoturistik imkoniyatlariga ega. Tog' reliefi tekislikka nisbatan nafaqat landshaft, estetik jihatdan qulayliklarga ega, balki tog'ning sof musaffo havosi ultrabinafsha nurlarining ko'pligi, turli xil sport turlarini tashkil qilish imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Tog' va tog'oldi ekoturizmi bevosita tabiat bilan inson o'rtasida o'zaro to'qnashuvi qay tarzda kechishi bilan bog'liq.

Tog' va tog'oldi hududlarida mavjud bo'lgan beqiyos shifobaxsh, tibbiyot va boshqa sohalarda keng ko'lamda foydalanadigan chashma va buloq suvlari o'zining ekologik jihatdan tozaligi, xilma-xil kimyoviy elementlarga boyligi bilan alohida ajralib turadi. Tog'larning quyi qismida o'rmonlar va butazorlar, yuqori qismida muzliklar joylashgan bo'lib, ulardan ekoturizm maqsadida foydalanish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Vohaning yana bir qator tumanlarida va qishloqlarida ming yillik davrga teng qadimiy noyob daraxtlar (archalar, chinorlar) hanuzgacha saqlanib qolgan.[13] Ular qatoriga Kitob tumanidagi eng so'lim va bahavo go'shalaridan biri bo'lgan, Imkana qishlog'iga tuman markazidan 12 kilometrdan ziyodroq yo'l bosib borish kerak, ekanini ko'pchilik yaxshi biladi. Ko'zlangan manzil viqorli va go'zal tog'lar orasidagi Qishloq dengiz sathidan 900 metr balandda joylashgan bo'lib, odamlar orasida "Xo'jaimkana", "Xo'ja ilmconi" nomlari bilan mashhur.[8]

Aholisining aksariyati bog'dorchilik, chorvachilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanadi. Qishloq ahli hududda yurtimizdagi eng ulkan keksa chinor daraxti hamda qadimiy suv inshooti borligi

bilan faxrlanadi. Sharqiy tomonida yastanib yotgan Qoraxon tog‘i etaklaridan sizib chiquvchi katta - kichik o‘nlab buloq birlashuvidan hosil bo‘lgan chog‘roq ariq qishloqni suv bilan ta‘minlaydi.[12] Imkana qishlog‘ida buloqlardan tashqari tabiatning yana bir durdona yodgorligi bor. U ko‘hna chinor bo‘lib, yoshi o‘n ikki asrni qoralagan. Uni tom ma‘noda xalqning benazir boyligi desa ham bo‘ladi. Chunki bugun ana shu ko‘xna chinorni ko‘rish, tabiat in‘om etgan mo‘jizadan hayratlanish, moziy va bugun bilan yuzlashish uchun qishloqqa dunyoning turli burchaklaridan sayyohlar keladi. Mutaxassislarining e‘tiroficha, 1200 yoshga kirgan bu chinor yurtimizdagi eng keksa daraxt hisoblanadi. Uning kovagida 70 - 80 kishi tik yoki 25 - 30 kishi chordona qurib o‘tirsa bo‘ladi. Daraxt tanasidagi tabiiy yoriqqa eshik o‘rnatilgan. Asrlar o‘tishi bilan tana markazida keng o‘yiq hosil bo‘lgan. O‘yiq ichidagi “xona” devori yong‘indan qorayganini ko‘rish mumkin.[8] Rivoyat qilishlaricha, chinor daraxti ming yoshga kirsam, o‘zidan-o‘zi qizib, ichki qismi yonib ketarkan. Chinorning aylanasi 18 kishi qulochiga teng yoxud 27 metrga yaqin. Daraxt bag‘rida hosil bo‘lgan “xona” esa uzunasiga 5,8, eniga 4,2 metr. Uning ichida 25 bola bemalol davra qurib o‘tirishi mumkin. Shu bois, o‘tgan asr boshlarigacha undan sinfxona sifatida foydalanilgan. 2014 yilgacha bu chinor hozirgi ko‘rinishidan ancha viqorli va katta edi. Lekin yong‘in tufayli shu holatga kelib qoldi. Vaqt ta‘sirida chinor tanasining asosiy qismi bo‘lgan markaziy shoxi sinib tushdi. Lekin keyinchalik daraxt yangi novdalar chiqarib, o‘shida davom etyapti Qishloqlik qariyalarning guvohlik berishicha, avvallari chinor shoxlarida 35 ta laylak uyasi bo‘lgan. Ko‘klam adog‘ida ko‘p laylaklar uchib kelib, chinorga in qurardi. Sho‘ro davrida orada bir muddat laylaklarning bu yerdan qadami uzildi. Ming qatla shukr, mustaqil bo‘lib, milliy va diniy qadriyatlarimiz tiklandi.

Ayniqsa, hozir ulug‘ avliyolar va allomalar nomi bilan bog‘liq ziyoratgohlarga e‘tibor kuchaygan. Ming yillarni ortda qoldirib yashayotgan chinorimizga yana laylaklar kelib, in qura boshladi. Hudud aholisi chorvachilik, dehqonchilik va bog‘dorchilik orqali hayot kechiradi. Qishloqni yuqori qismi ekoturizm (tog‘ yon bag‘ri bo‘ylab otda, tuyada va piyoda sayr) uchun juda qulay, shuningdek, agroturizm yo‘nalishini ham yo‘lga qo‘ysa bo‘ladi, misol uchun: asalarichilik, bog‘dorchilik (yong‘oqzor, bodomzor, tog‘ pistasi va olma), chorvachilik (echki, yilqi, qoramol). Bunday tabiiy maskanlar viloyatimizning Kitob, Shahrisabz, Yakkabog‘, Qamashi, Chiroqchi, Ko‘kdala, va Dehqonobod tumanlarining bir qismi tog‘ va tog‘oldi hududlarida uchraydi.

Zero, Qashqadaryodagi 2 ta tumanning tog‘li hududlarida zamonaviy turizm obyektlari barpo etilmoqda. O‘zbekiston Prezidentining “Qashqadaryo viloyatining tog‘li-rekreatsion hududlarida zamonaviy xizmat ko‘rsatish va turizm obyektlarini barpo etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qaror qabul qilindi. Hujjatga ko‘ra, xorijiy davlatlarning malakali ekspertlari va yetakchi kompaniyalari ishtirokida Shahrisabz tumanining Miraki, Amir Temur, Uloch va Polmon mahallalari hududidagi umumiy maydoni 240 gektar bo‘lgan yer uchastkasida joylashgan “Shahrisabz” turistik markazida rivojlangan davlatlar tajribasi asosida ishlab chiqilgan master-reja zamonaviy xizmat ko‘rsatish majmualari va turizm infratuzilmasi obyektlari, jumladan, mehmonxonalar, mehmon uylari, sog‘lomlashtirish va savdo-ko‘ngilochar maskanlari barpo etilmoqda. Qarorda, shuningdek, Qamashi tumanining “Katta o‘ra” mahalla fuqarolar yig‘ini hududidagi umumiy maydoni 58,6 gektar bo‘lgan yer uchastkasida mehmonxona, sog‘lomlashtirish sanatoriysi, umumiy ovqatlanish obyektlari, dor yo‘llari, tog‘ - chang‘i kompleksi va boshqa turistik ahamiyatga ega obyektlar barpo etishni nazarda tutuvchi master loyihasi ishlab chiqilishi qayd etilgan.

Davlat rahbari tomonidan imzolangan qarorga binoan, “Shahrisabz” va “Maydanak baland tog‘” turistik markazlarini rivojlantirish va boshqarish uchun davlat muassasasi shaklida Qashqadaryo viloyatida turizm infratuzilmasini rivojlantirish va boshqarish departamenti tashkil etish va uni ijrosini taminlash maqsadida. Prezident qaroriga asosan o‘tgan yilning oxirida viloyat hokimligi huzurida Qashqadaryo viloyatida turizm infratuzilmasini rivojlantirish va boshqarish departamenti tuzilib, Shahrisabz tumanida joylashtirildi. Hujjat bilan “Shahrisabz” va “Maydanak baland tog‘” turistik markazi hududi chegaralari ham tasdiqlandi. Bugungi kunda “Shahrisabz” va “Maydanak baland tog‘” turistik markazlari hududida keng qamrovli ishlar davom ettirilmoqda. Kitob tumani Qaynar mahalla fuqarolar yig‘ini hududida ham zamonaviy mehmonxona, servis va xizmat ko‘rsatish majmualaridan iborat turistik markaz barpo etishga qaratilgan master-reja ishlab chiqilmoqda.

Hisor davlat qo'riqxonasi bufer zonasi hamda, Hisor va Dehqonobod davlat o'rmon xo'jaliklarida ekoturizm xizmatlari yo'lga qo'yiladi. Bu yerga kelgan ekoturistlarni tabiatning noyob hodisalari, tog' va tog'oldi reliefi, mag'rur turgan cho'qqilar, sharshara, g'orlar relik o'simliklar, archazorlar, noyob hayvon turlari, nurash natijasida hosil bo'lgan odamsimon shakllar, dunyoda kam uchraydigan arid (qurg'ochil) mintaqalarga xos bo'lmagan super ekzotik karst jarayonlari "egat", "jo'yakli", "chuqurcha", "o'yiq" shudgorsimon, chuqursimon shakllar, o'zgarmagan go'zal, maftunkor tabiat o'ziga jalib qiladi.[12] Hisor davlat qo'riqxonasiga, Suvtushar sharsharasi o'zgacha husn bag'ishlagan. Qo'riqxonada hududidan boshlanadigan va oqib o'tadigan soylar, irmoqlar, daryolar o'zining suv o'zanida turli shakl va ko'rinishdagi sharsharalar hosil qiladi.

Ulardan eng yirigi, Suvtushar sharsharasidir.[9] Ushbu sharshara ko'riqxonaning Miraki bo'limining, Suvtushar soyining boshlanish qismida, dengiz sathidan 2 ming 100 metr balandlikda joylashgan. Sharsharaning balandligi 84 metr bo'lib, katta qoya toshlar va archazorlar orasida joylashganligi bilan tabiat shaydolarini o'ziga maftun etadi.[10] Ushbu sharshara Hisor tog' tizmasining 4000 metr balandlikdagi, Osmontalash qorli qoyalaridan paydo bo'lgan suvlar hisobiga hosil bo'ladi.[12] O'ziga xos ajib bir kuyni cholib, turgan sohibjamolning uzun yoyilgan kokillarini eslatuvchi suvning shiddatli oqimi ushbu sharshara suvini ko'pirtirib, oppoq holatga olib keladi. Shuning uchun maxalliy aholi orasida gohida uni Suvtushar sharsharasi ham, deb atashadi.[8]

Hisor davlat qo'riqxonasining "Suvtushar sharsharasi" ekoturistik obyekti infratuzilmasini yaxshilash maqsadida. "Suvtushar sharsharasi" ekoturistik obyektiga olib boruvchi 60 km yo'lni ta'mirlash. Tashrif buyuruvchilarning ekoturistik maskanga borishi uchun qulay yo'l infratuzilmasi yaratiladi. Hisor davlat qo'riqxonasining "Suvtushar sharsharasi"da tashrif buyuruvchilarga tegishli sharoitlar, jumladan, kuzatuv maydonchasi, ayvonlar (besedkalar), dam olish va to'xtash joylari, ekoturistik marshrutlar yaratilishi natijasida yiliga 10 ming nafar sayyoh jalb etiladi maqsadida. BMTning taraqqiyot dasturi "Global ahamiyatga ega bo'lgan bioxilmaxillikni muhofaza qilish maqsadida muhim tog'li hududlarda o'rmonlardan va tabiiy resurslardan barqaror foydalanish va boshqarish loyihasi" tomonidan 2022-yilda Miraki bo'limining Suvtushar sharsharasidagi 108,0 gektar qo'riqlanma hududda jami 1,2 mlrd. so'm loyiha mablag'lari hisobidan ekoturistik infratuzilma qurish ishlari amalga oshirildi. Unda milliy uslubdagi 5 ta besedka, 1 ta Axborot markazi, 5 ta ko'prik, 480 metr yo'lakcha, 153 ta quyosh batareyasi yordami yoritiladigan yoritgichlar, 5260 metr chegara to'siqlari, 1 ta nazorat posti, 1 ta ishchilar xonasi, 1 ta kuzatish paviloni, o'tovlar uchun joy kabi bir qancha zamonaviy ekoturizm maskanlari namunaviy loyiha asosida barpo etildi. Avvalda bu hudud qat'iy qo'riqlanadigan rejimga ega bo'lib, sayyohlar tashrif buyurishlari taqiqlangandi.[13]

Lekin O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 20 martdagi PQ - 4247-sonli "Qo'riqlanadigan tabiat hududlari sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 6 fevraldagi 1599-20-sonli topshirig'i ijrosi yo'lida ekologik turizmni rivojlantirish uchun qo'riqxonaning ayrim uchastkalarida tabiatni qo'riqlash maqomini (qo'riqlanadigan zona rejimidan) o'zgartirish ishlarini tashkillashtirishga imkon tug'ildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 18 fevraldagi 94-sonli qaroriga ko'ra, umumiy maydoni 13231,3 ga bo'lgan, jumladan, 11231,3 ga turli yerdan foydalanuvchilar yerlaridagi qo'riqlanadigan zona va 2000 ga hududda tabiatni qo'riqlash maqomi o'zgartirildi.[3] Bundan tashqari, Hisor davlat qo'riqxonasi hududida katta - kichik 10 yaqin ko'l bor. Jumladan, G'ilon bo'limida 3ta, Miraki bo'limida 3ta, Tanxozdaryo bo'limida 1ta va Qizilsuv bo'limida 3 ta, ko'l mavjud. Bugungi kunda ulardan ekoturizmni rivojlantirish va undan samarali foydalanish maqsadida ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshrimoqda. Ekologik jihatdan, muhofaza etiladigan hududlarda tabiatga sayohat turizmini rivoj, tabiatga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir etishi mumkin.

XULOSA

qilish mumkinki, Qashqadaryo havzasini o‘rab turgan tog‘larning tabiiy resurslaridan samarali foydalanish va tabiatni muhofaza qilishga doir juda katta tadbirlar amalga oshirilmoqda. Tog‘li joylarda ixtisoslashgan va o‘rmon xo‘jaliklarining tashkil etilishi tog‘lar tabiatidan foydalanishni amalga oshirishda, tabiat imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalanishni tashkil etishda bunday xayrli ishlarni ruyobga chiqarishdagi dastlabki odimlardir.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бутунжаҳон туризм ташкилоти Бош Ассамблеяси 25-сессиясидаги нутқи Самарқанд. 16.10.2023 й
2. O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoevning «O‘zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 2016 yil 2 dekabrda PF - 4861 sonli Farmoni.
3. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 20 мартдаги ПҚ-4247-сонли “Қўрикланадиган табиат ҳудудлари соҳасида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 8 мартдаги ”Қашқадарё вилоятининг туризм салоҳиятидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида” 198-сонли Қарори.
5. Абдуллаев С.И., Усманова Р. Қашқадарё ландшафтларини тасниф қилишнинг айрим масалалари //Жанубий Ўзбекистон табиат манбаларидан оқилона фойдаланиш масалалари. -Т., 1997. –Б. 22-27.
6. Jumayev.X.X. Qashqadaryo viloyati turizm rekreasiya salohiyatini baholash va turizm infratuzilmasining hududiy tizimlarini takomillashtirish PhD diss. Samarqand, 2022. 129 b.
7. Mamatov A.M., Abdullaev S.I., Xo‘jamqulov B.E., Hisor davlat qo‘riqxonasi O‘rta Osiyo tog‘ tabiatining andozasi Qarshi Nasaf nashriyoti 2010 yil 50-51 b
8. Ярашев Қ.С. Жанубий Ўзбекистон дарё хавзалари ландшафларининг функционал-динамик боғлиқлиги ҳамда уларни ландшафт – экологик раёнлаштириш. Фан доктори (Dsc) дисс.автореф. Самарқанд, 2022. 46 б.
9. Ярашев Қ.С. Юсупов Б.Б. Tog‘ va tog‘oldi landshaflarida ekoturizm solohiyatini oshirish (Kitob geologik qo‘riqxonasi misolida) “O‘zbekiston zamini” ilmiy-amaliy va innovatsion jurnali 4\2023
10. Ярашев Қ.С. Юсупов Б.Б. Табиий муҳофаза этиладиган ҳудудларда экотуризмни ривожлантириш масалалари (Ҳисор давлат кўриқхонаси мисолида) ЎЗМУ хабарлари. Тошкент-2022 3/2 Табиий фанлар
11. Ярашев Қ.С. Юсупов Б.Б. Очилов С. Тоғ ва тоғолди ландшафтларида экотуризм ривожлантиришнинг айрим масалалари (Ҳисор давлат кўриқхонаси мисолида).O‘zbekistonda turizmni rivojlantirishda moddiy-madaniy yodgorliklar va muzeylarning o‘rni (Qashqadaryo moddiy-madaniy yodgorliklari va muzeylari misolida) Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to‘plami 5-may, 2022-yil 2-Qism. Shahrisabz
12. Usmonova R., Murtazayev V.Ch., Eshboyev V.T. Geografiyadan malakaviy o‘quv-dala amaliyoti (uslubiy qo‘llanma) QarDU kichik bosmaxonasi Qarshi. 2015. 170-173 B
13. Юсупов Б.Б. Экологик туризмни ривожланишида инновациянинг аҳамияти. Фарғона водийсида туризмни ривожлантиришнинг ҳудудий жиҳатлари ва истиқболлари, Фарғона шаҳри, (2023-йил 22-23 сентябрь)